

GYIVICSÁN ANNA

A szlovák kultúra változása városi környezetben: Nyíregyháza*

Nyíregyháza Kisköröshöz hasonlóan a hazai szlovák települések legjellegzetesebb típusához, a mezővárosokhoz tartozott. Létrejötté szorosan összefüggött a 18. század első két évtizedében keletkezett dél-alföldi mezővárosokkal¹, mivel Nyíregyházát 1753-ban ezekből a településekből kivált evangélikus szlovákok alapították. Az a három, három és fél évtizedes tapasztalat, amivel ekkorra már a telepések rendelkeztek, feltehetőleg nagyban hozzájárult ahhoz, hogy társadalmilag és gazdaságilag Nyíregyháza igen intenzíven fejlődött, s a dél-alföldi mezővárosokénál jóval erősebb paraszti önkormányzatot alakított ki. Mind a gazdasági gyarapodás, mind pedig a viszonylagos közigazgatási önállóság Nyíregyháza számára országosan is jelentős változást hozott, amikor a település közössége 1803-ban és 1824-ben mindkét földesurától megvásárolta a településhez tartozó föld tulajdonjogát.² Ennek a Magyarországon igen korai örökváltásnak a következménye, hogy Nyíregyháza fejlődése ettől kezdve sokban eltért a többi dél-alföldi településétől. A város 1837-ben városi privilégiumot kapott, 1876-ban pedig Szabolcs megye adminisztratív és kulturális központja lett.

Részben ebből következett, hogy Nyíregyháza szlovák közössége az etnokulturális változások sajátos és egyedi útját járta be. Ennek során e városi környezetben a 18. századtól a 19. század közepéig a nagy létszámú (8 000–13 000 fős) városi közösség zömét kitevő szlovákság kultúrájában olyan negatív irányú változás következett be, amelyben a szlovák kultúra viszonylag rövid időn belül elveszítette presztízsét.

Nyíregyházán az ezernyolcszáznyolcvanas évtől nagymérvű kulturális és nyelvi asszimiláció ment végbe, amely ebben az időben még olyan, magyar városi környezetben élő szlovák közösségeknél sem figyelhető meg, amelyek az összlakosságnak csupán töredékét alkották, mint például a Hódmezővásárhelyen vagy Miskolcon letelepedett szlovák kézművességénél.³

A magyarországi szlovák nemzetiség múltjának és jelenének kutatásakor Nyíregyházát azért választottam kutatópontnak, mivel az egyetlen olyan, eredetileg nyelvsziget-jellegű szlovák település volt, amely viszonylag korán a városi fejlődés útjára lépett.

Nyíregyháza múltjában elsősorban azt vizsgáltam, hogy miképpen ment végbe az a „kétszeres kultúra-vesztés”, amelynek során a hagyományos szlovák kultúra a városi környezetben teljesen elvesztette szerepét és értékét. Először mint paraszti kultúra, s azután mint szlovák nyelvű kultúra is. S mindez olyan közegben történt, ahol a lakosság zöme a 19. század utolsó harmadában szlovák volt, noha a hivatalos statisztika szerint 1880 és 1900 között a szlovákok száma valójában az alábbi – abszurd – módon változott meg: 1880-ban 24 102 lakosból 9211 (38,2%), 1890-ben 27 014-ből 4184 (15,5%), 1900-ban 33 088-ből 940 (2,8%) volt a szlovák. Ám ha 1880-ban – amikor még a hivatalos adatok szerint is jelentős volt a szlovák közösség száma – ez a közösség a szlovák kultúra területén, az akkori nemzetiségi struktúrában belül még megtartotta volna kulturális aktivitását, akkor – pusztán gazdasági-társadalmi erejénél fogva – még jelentős önszerveződő tevékenységet fejthetett volna ki. De a valóságban nem ez történt.

Nyíregyháza társadalmi fejlődése több vonatkozásban is eltért a többi mezővárosi településtől. Ezt az eltérő fejlődési utat nemcsak az 1837-ben kapott királyi

privilegium határozta meg, amellyel Nyíregyháza szabad tanácsú város lett, hanem az is, hogy a település „röviddel újratelepítése után szert tett néhány – akkori értelemben vett – városi funkcióra.”⁴ Azaz még nem volt mezőváros, de már élvezte az ezzel a státusszal járó előnyöket.⁵ Valószínűleg ezek a feltételek játszottak szerepet abban, hogy a település lakossága, Nyíregyháza társadalma rohamos fejlődésen ment keresztül; a paraszti népesség növekedése mellett gyorsan és egyenletesen nőtt az iparosok, a kézművesek és az értelmiségiek száma is.⁶

A fejlődésnek ezt a – valójában több válságperiódust is magában foglaló⁷ – menetét tovább gyorsította az a tény, hogy Nyíregyháza 1876-ban megyeközpont lett, és ezt követően társadalmi, politikai és kulturális téren a nagyvárosokra jellemző fejlődés útjára lépett.⁸ Erre a relatíve intenzív fejlődésre utal az is, hogy Nyíregyháza nem egészen két évtized alatt, a század vége felé az ország huszadik legnagyobb városa lett: „A város újabb időben nagy lendületet vett s egyike az Alföld legcsinosabb s fejlettebb városainak” – írja Nyíregyházáról az egykorú kiadvány.⁹ A város vezetői maguk is nagyon tudatos beavatkozással nagyvárossá kívánták tenni Nyíregyházát, bár városfejlesztési céljaik és konkrét terveik többsége nem realizálódott. Végül is a századforduló óta egészen 1960-ig a városra gazdasági-társadalmi és kulturális téren a stagnálás volt a jellemző. Amíg a 19. század végén a város ipari és kulturális gyarapodását emelték ki, addig az 1950-es évek végén a település gazdasági színvonalát így jellemezték: „Ipara országos szempontból nem jelentős.”¹⁰ Nyíregyháza 1900 után a legellentmondásosabb helyzetű megyei jogú városok egyike lett, mely évtizedeken keresztül nem tudta elérni az 1880-90-es évekbeli fejlődési-gyarapodási ütemét.¹¹

Ezek a gazdasági-társadalmi ellentmondások – látszólag paradox módon – még inkább kiélezték a városi társadalom és a szlovák nyelvhez kötött paraszti és egyházi kultúra közötti ellentéteket, növelték az összeütközési felületeket.

A mezővárosi, illetve a mezővárosi típusú szlovák lakosságú települések – Békéscsaba, Kiskőrös, Mezőberény, Nyíregyháza, Szarvas, Tótkomlós – legjellegzetesebb vonásai: a sokáig prosperáló mezőgazdaság, a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszer, a paraszti közigazgatási autonómia, az evangélikus egyház etnikus-kulturális küldetése stb. Sajátos jegyeiket további jellegzetességekkel is bővíthetnénk, amelyek e településeket részben a többi hazai szlovák településtől, részben pedig a többi magyar lakosságú mezővárostól és ipari jellegű várostól is megkülönböztetik. E vonások közé tartozott többek között a gyors lakosságnövekedés, amely egyes fejlődési fázisokban nemcsak néhány ipari város gyarapodásának ütemét haladta meg, hanem olyan több évszázaddal korábban mezővárossá lett településeket is, mint pl. Kecskemétét, Ceglédét, Hódmezővásárhelyét.¹²

Ugyancsak megkülönböztető vonás a mezővárosokhoz tartozó óriási kiterjedésű határ is.¹³ Itt már egy-két évtizeddel a letelepedés után - vagy néhol azzal párhuzamosan – kialakultak a tanyák, pontosabban egy egész tanyarendszer. Szarvason és Nyíregyházán – amint ez az első és második generációs letelepültek végrendeleteiből is kitűnik – már a 18. század második felében a jobb módúak ingatlan vagyonához a tanya is hozzátartozott.¹⁴ Feltehetően hasonló vagyoni helyzettel rendelkezett a parasztság egy része Békéscsabán és Tótkomlóson is.¹⁵ S bár Kiskőrösön is már a 18. században több tanya áll a határban, jelentőségük még tovább nőtt az 1863-as tagosítás után.¹⁶

A szlovák lakosságú mezővárosokat körülvevő tanyák elhelyezkedésükkel (pl. az egyes tanyák egymás közötti távolsága), az elhelyezkedés formájával, településrendszerükkel mezővárosonként is gyakran eltérnek egymástól. Sajátos jegyeket hordoznak ebből a szempontból nemcsak a nyíregyházi bokortanyák, hanem

a szarvasi sortanyák és a szűkebb határterület miatt egymástól nem nagy távolságra fekvő tótkomlói tanyák is. (Ezek a tanyák ugyanolyan igényes lakóépületként funkcionálnak, mint a faluban vagy a városban épült lakóházak.) E sajátos, a tanyák együvé tartozásában megnyilvánuló jegyekre Erdei Ferenc is felfigyelt, s létrejöttüket az itt élő szlovák közösség etnikus jegyeivel magyarázta. Azzal a kollektív összetartó erővel, az együvé tartozás megtartó erejével, amely általában is az új telepesekeket jellemzi.¹⁷ Erdei véleménye szerint e motiváció keltette életre nemcsak a nyíregyházi bokortanyákat, hanem a szarvasi sortanyákat is. A mai szaktudomány azonban ezt az „etnikus” szemléletet elveti s a tanyák e típusának létrejöttét kizárólag gazdasági-ökológiai viszonyokkal hozza összefüggésbe.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú tanyarendszer létrejöttében valóban ezek a szempontok játszották a döntő szerepet. Az is bizonyos azonban, hogy funkcionált bennük az a közösségi összetartó erő, amit Erdei is kiemelt, s ez mind a tanyák egymás közti, mind pedig a tanyák és a város közü kulturális kommunikációban ott élt, s a kultúra megőrzésének erős motivációját képezte. S amikor ez a motiváció már nem hatott, s a kulturális kommunikáció rendszere kezdett szétesni – amint erre még visszatérek –, az nagyban hozzájárult a tradicionális paraszti, szlovák nyelvhez kötött kultúra felbomlásához is.

Nyíregyházán ugyanis nemcsak a városban, hanem a tanyákon is a többi tanyarendszertől eltérően alakult a szlovák kultúra értékrendje; s másképpen alakult a központi – kibocsátó – település és a tanya viszonya is. Ennek jellegzetességét az adta, hogy Nyíregyházán már kb. 1900 körül „radikális” kivonulás történt a tanyákra, s egyre lazább lett a város és a tanya kapcsolata.¹⁹ Ezzel szemben a többi mezővárosi településen ez a kapcsolat sosem szakadt meg, a két településrendszer szervesen egymáshoz tartozott, amelynek lakói egy közösséget alkottak, s úgy is tartották számon egymást.

A tanyák eltérő fejlődése is arra utal, hogy a mezővárosokban végbement azonos-párhuzamos jelenségek mellett nagyobb fejlődési, változási eltérések is kimutathatók. Úgy tűnik, hogy a mezővárosi struktúrában az 1830-as, 1840-es évekig a fejlődési folyamatok még hasonló módon játszódnak le az egyes településeken, beleértve az etnikai folyamatokat is. E fejlődési hasonlóságok, párhuzamok a 19. század derekától – vannak olyan folyamatok és jelenségek, amelyek már a korábbi évtizedekben is – egyre inkább eltávolodnak egymástól, s ennek következményeként az etnokulturális folyamatok számára is eltérő keretet biztosítanak.

***

A kutatások során kirajzolódó tendenciákból az a kép vázolható fel, hogy a mezővárosi státus – legalábbis kezdetben – a szlovák lakosságú települések mindegyikén – néhány kisebb válságszakaszt kivéve – viszonylag jól működő, etnikailag zárt, de gazdaságilag nyitott struktúrákat hozott mozgásba. Ugyanakkor a mezővárosi jog biztosította lehetőségeket az egyes településeken már kezdettől fogva – például gazdasági és kereskedelmi téren – eltérő módon használták vagy használhatták ki az egyes városok. Nyíregyháza ebből a szempontból kezdetben – talán földrajzi adottságai és elhelyezkedése miatt – jóval kedvezőtlenebb helyzetben volt,²⁰ mint például Kiskörös vagy Szarvas. A szlovák lakosságú mezővárosok közön legintenzívebb gazdasági kapcsolatokkal Kiskörös rendelkezett, amely – mint láttuk – szinte az egész dél-magyarországi területtel, Délkelet-Dunántúltól egészen a Körösök vidékéig kereskedett. Ezek a széles gazdasági kapcsolatok jelentősen beleszóltak a hagyományos kultúra értékváltozásába, és befolyásolták a hagyományos történeti

intézmények – az evangélikus egyház és iskola – kiszélesedő társadalmi szerepét is, amely egyúttal az „etnikus szerep” fokozatos elhagyását jelentette.

Nyíregyháza viszonylag szűkebb kereskedelmi kapcsolatai – melyek fejlődését részben a szomszédos Debrecen, mint e földrajzi táj jelentős gazdasági, kulturális centruma is korlátozott – részben már jelzik azt, hogy Nyíregyháza városfejlődési útját elsősorban nem a gazdasági, hanem inkább a jogi-adminisztratív szféra határozta meg. 1876 után megyei szerepét, területi kisugárzását nem ipari-városi, hanem továbbra is adminisztratív, s részben kulturális szerepkörének köszönhetette, bár e két szféra struktúrája is eléggé ellentmondásosan működött. Ez az ellentmondás leginkább azon mérhető le, hogy míg Békéscsaba, Kiskörös, Szarvas a 19. század végén de jure elveszíti mezővárosi rangját, ipari fejlődésük, lakosság-növekedésük relatíve nem kisebb léptékű, mint Nyíregyházáé.²¹

A szakirodalom még nem adott választ arra, hogy Nyíregyházán a gazdasági-ipari elmaradottság, de a mezőgazdasági fejlődés visszafogottsága is miképpen növelte a város és a tanyák közötti konfliktusokat, a tanyák elszigeteltségét; vagy pedig ebben a folyamatban inkább az egész városi életet elárasztó és azt meghatározó közigazgatási és kulturális intézményrendszer szorította a perifériára a paraszti kultúra egészét, beleértve a tanyákon élő közösség gazdasági és társadalmi szerepét is.

Mindkét fölvetett alternatíva – paradox módon – akkor kezdett erőteljesen érvényesülni, amikor város „lakói túlnyomóan földművelőkből és állattenyésztőkből állanak.”²² Figyelemre méltó az a társadalmi reakció és szemlélet, amely ebben az időben a város értelmiségét jellemezte. Amikor ők – nyilván reálisan – fölmérték a település urbanizációs fejlődésének a hátrányos helyzetéből adódó lehetőségeit, akkor azokat elsősorban a polgári intézményi rendszer kiépítésében látták. E nézet szerint a „... város belső életének irányát a benne összpontosult közhivatalok, tanintézetek, magán- és közzállalkozások szabják meg.”²³

Az új polgári intézményi rendszer első hírnökét az 1831-ben létesített kaszinó jelentette, amely az új típusú társadalmi és kulturális kommunikációt volt hivatva kialakítani.²⁴ A kaszinó alapító programja feladatát a polgári kultúra művelése mellett a magyar nyelv művelésében és terjesztésében látta. E kitűzött célokat megvalósítandó a kaszinó honosított meg többek között a rendszeres magyar nyelvű színházi előadásokat.²⁵ A kaszinó kulturális küldetését akár a későbbben született intézmények jelképes programjaként is jellemezhetnénk. Ugyanis az első modern intézménytől, a kaszinótól kezdve a város által 1847-ben alapított kisdudóvón át egészen az 1860-as évektől fokozatosan kiépített polgári politikai és kulturális hálózati egységekben sem tükröződött az, hogy ebben a városban létezik egy másik nyelvhez kapcsolódó kultúra is. Az új követelményekkel, kihívásokkal jelentkező intézményrendszer elméleti megalapozottságát és a gyakorlati tanalmi kivitelezést kizárólag a magyar nyelvhez és kultúrához kötötte. A szlovák nyelvhez kapcsolódó kultúra, illetve ennek tartalma ebben az új kulturális rendszerben semmilyen formában nem kapott helyet. S ebben az esetben azért hangsúlyozzuk a kultúrát s annak tartalmi részét, mivel az egyes intézményi formák, Politikai és kulturális szférában egyaránt számoltak vagy kénytelenek voltak számolni, néha csak taktikai-politikai okokból is, a fennálló nyelvi realitással. Így például az óvodában – bár a nevelési program magyar nyelvű volt – nemcsak szlovák dajkákat, hanem szlovákul (is) tudó nevelőt (óvót) is alkalmazni kívántak, mivel közte és a kisgyermek között nyelvi kontaktus másképpen létre sem jöhetett volna.²⁶ Más jellegű – politikai – szerepet kapott a szlovák nyelv az 1860-61-es választási hadjáratban, amikor kétnyelvű politikai plakátokkal is próbáltak az egyes pártok maguknak szavazókat szerezni.²⁷

A század végére kiépült a város életét meghatározó politikai-gazdasági-kulturális intézményrendszer abban a formában, ahogy azt a város vezető értelmiségi rétege – mint láttuk – már korábban megfogalmazta.

Az új polgári intézmények értékrendszere követendő modellt vált a két etnikai karakterrel (is) rendelkező történeti intézmény, az evangélikus egyház és az evangélikus iskolák számára is. Hatására mindkettő fokozatosan előbb kétnyelvűvé, majd újra egy – de már magyar – nyelvűvé vált, s azután már a magyar nyelvű kultúra hordozója és reprezentálója lett.

A két intézményben a változások során tartalmilag és nyelvi területen is egymástól eltérő folyamatok játszódtak le. Mozgatói főként a két intézménnyel szemben felmerülő társadalmi elvárások voltak, de befolyásolták a közösség némely generációjánál betöltött hangsúlyos szerepük, s más tényezők is, például az 1868 után lassú ütemben kiépített állami iskolahálózat és az egységesített oktatási-nevelési követelmény rendszere, amely az evangélikus elemi iskolákban is radikális nyelvi és tartalmi változásokat eredményezett, bár itt egy ideig a szlovák nyelvet mint tantárgyat még oktatták.²⁹ Ezzel szemben az állami támogatással létesített és folyamatosan pártfogolt evangélikus főgimnáziumban már teljesen a magyar tanterv érvényesült. Az iskolák és az egyház etnikai funkciójában bekövetkezett változások között azonban jelentős különbségek, fáziseltolódások figyelhetők meg. Amíg például az iskolákban nem is alakult ki semmilyen kétnyelvű oktatási rendszer, illetve csak töredékei figyelhetők meg, addig a nyíregyházi evangélikus egyház egészen 1945-ig megtartotta nyelvi dualitását; igaz, hogy itt is a kezdetben egyenrangú szlovák-magyar nyelvi viszony fokozatosan hierarchikus rendszerré alakult át, melyen belül a szlovák nyelv egyre kisebb teret kapott.

Az egyházi és az iskolai nyelváltás fáziskülönbsége nemcsak Nyíregyházára, hanem a többi mezővárosra is jellemző volt, bár a nyelvi változások folyamatának az egyes településeken többféle variánsa jött létre. Kiskőrösön az 1840-es években a kétnyelvű oktatás példás modelljét munkálták ki, de az 1860-as években alapított algimnáziumban már csak magyar nyelven tanítottak; 1875 után pedig már az elemi iskolákban is megszűnt a szlovák nyelvű oktatás. A kiskőrösi evangélikus egyház viszont egészen 1948-ig megtartotta kétnyelvűségét. Szarvason, Békéscsabán, Tótkomlóson és Mezőberényben az evangélikus iskolákban is – ha korlátozott mértékben is –, de fenntartották a kétnyelvű oktatást, igaz, legtöbbször csak a hittanórákon. Az egyházi szertartásokat viszont – párhuzamos formában – két nyelven tartották.³⁰ Ez a nyelvi dualitás Szarvason csak az 1950-es években szűnt meg. Tótkomlóson és Békéscsabán még napjainkban is funkcionál, Tótkomlóson az egyházi kultúra több rétegében is, Békéscsabán annak már csak egy szűkebb területén.³¹

Az evangélikus iskolák elmagyarosodásával az egyház nyelvi és részben kulturálisan is elveszítette azt az utolsó intézményét, amely az egyházi – biblikus cseh s részben szlovák – nyelv társadalmi szerepét az egyházi szertartásokon kívül is biztosította. Ugyanis az evangélikus szlovákoknál a 18. századtól éppen az egyházi nyelv kisugárzása biztosította e nyelv egységes társadalmi-gazdasági szerepét. Ez a szerep legelőször éppen Nyíregyházán kezdett felbomlani azért, hogy az adminisztráció nyelve 1810-től – még pontosan fel nem derített okok miatt a magyar nyelv lett,³² s ebben a többi szlovák lakosságú mezővárost két-három, néhol még ennél is több évtizeddel megelőzte. Ugyanis az egyes mezővárosi településeken még az 1820-as, 1830-as években - tehát elég későn - alapított céhek hivatalos nyelve is a biblikus cseh nyelv volt.³³

Az, hogy Nyíregyházán a cseh, illetve a szlovák nyelv ilyen korán elveszítette társadalmi-közösségi szerepét, az 1847-ben létesített evangélikus tanítóképző nyelvi és tanalmi nevelési programjában is megmutatkozott. A képzőben, mely az egész tiszántúli evangélikus egyházkerület intézménye lett³⁴ ugyan külön státust biztosítottak a szlovák nyelv oktatására, ezenkívül azonban valamennyi tantárgyat magyarul oktattak, s így az intézmény a szlovák evangélikus kultúra átadása s a majdani tanítók transzmissziós nyelvi-kulturális készsége szempontjából igen szűk lehetőséget biztosított.³⁵ (Szemben például az 1844-ben alapított esztergomi katolikus tanítóképzővel, ahol maga az intézmény igazgatója, Mayer István írt szlovák nyelv pedagógiai tankönyvet a szlovák származású tanítójelöltek számára.)³⁶

Az új társadalmi-nyelvi értékek érvényesültek akkor is, amikor 1861-ben megnyitotta kapuit a nyíregyházi evangélikus gimnázium, melynek „kizárólagos” tanítási nyelve – szemben például a Békéscsabán az 1850-es évek végén alapított algimnáziummal – a magyar lett. Az iskola alapító okmánya ezt a következőképpen indokolta meg: „... a helybeli ág. ev. iskolában a tantárgyak magyar és tót nyelven adatnak elő, valamint arra is, hogy az ág. ev. egyetemes gyűlés a felügyelete alatti összes gymnasiumokra nézve a magyar nyelvet rendeli tannyelvül... hazafiúi örök hű érzelmeinket is méltó súlyra véve, ... (az) algymnasiumban a tanítási nyelv örök időkre és kizárólag a magyar legyen.”³⁷ S a század végén megjelent Nyíregyháza történetében e középfokú intézmény szerepét is elsősorban nyelvi szempontból értékelik: „Az alapítólevél lelkes hazafiúi érzellemmel írja körül a jelentékeny adomány kihasználását; tannyelvül örök időkre a magyart jelöli meg s kizárja a testvéri szeretetalapítvány jövedelem-élvezetéből azokat (tanár–tanítvány), kik a nemzetiségek szent nevével átkos játékot űző bujtogatók.”³⁸

Az evangélikus főgimnázium alapító okmánya még hivatkozik az elemi iskolák szlovák anyanyelvű oktatására, amely azonban rövidesen ott is megszűnt.³⁹

A nyíregyházi evangélikus egyháznak a 19. és a 20. század folyamán megnyilvánuló nyelvi és kulturális magatartása is jóval ellentmondásosabban alakult, mint a többi mezővárosban. Ezt az ellentmondást tovább mélyítette, hogy Nyíregyháza a tiszai evangélikus egyházkerület egyik központja volt.⁴⁰ Éppen ennek a kerületnek az evangélikus papi magatartása és a nyíregyházi evangélikus papok magatartása közötti különbségek utalnak arra, hogy mennyire a város vezető rétegeinek, a hivatalnok gárdának s a megerősödő értelmiségnek a törekvései határozták meg a helyi evangélikus egyház magatartását is. Ez elsősorban éppen a szlovák nyelvhez való viszonyban mérhető le igen szemléletesen. Amíg például az 1840-es évek derekán a tiszai egyházkerület „számos papjai és tanítói” emlékiratban fordulnak az evangélikus konventhez, tiltakozva az egyházban folyó magyarosítás ellen,⁴¹ addig Nyíregyházán éppen ekkor vonul be az egyházi szertartásokba és az egyházi adminisztrációba a magyar nyelv használata, sőt az egyház túlzott adminisztratív eszközöktől sem visszariadva a magyar nyelv használatát az egyház és a gyülekezeti tagok „hivatalos” kapcsolatára is ki akarta terjeszteni. Az evangélikus papi értelmiség magatartását a társadalom által megkövetett elvárások is motiválták; a „hazafias magatartás” demonstratív jele ekkor már a magyar nyelv befogadása és használata lett. Jellemezhetnénk ezt a magatartás felfogást úgy is, hogy az evangélikus egyház az általa is óhajtott társadalmi integrációt a nyelvi asszimilációval azonosította. „Az evangélikus egyház hazafias vezetői elhatározták – írják a század végén a nyíregyházi evangélikus egyházzal –, hogy csak magyar nyelven írt hivatalos leveleket fogadnak el és olvasnak el s más nyelvű levelekre se nem válaszolnak, se a felettes egyházi hatóság rendeleteit végre nem hajtják, mire 1840-ben, június 8-án

Komáromy József akkori főesperes magyarra fordítva küldi az első szuperintendensi körlevelet az egyház híveihez.⁴²

Szintén a század végéről származik az a megfigyelés, amely szerint a nyíregyházi szlovákok magyarosodása elsősorban „az evangélikus egyház következetes és tapintatos intézkedéseinek köszönhető.”⁴³ E sommás századvégi ítéletet természetesen csak bizonyos kritikával lehet elfogadni, hiszen a nyelvi és kulturális értékváltásban elsődleges szerepe nem az evangélikus egyháznak, hanem más polgári intézményeknek volt. Az evangélikus egyház inkább pszichikai-érzelmi ráhatással tudott erőteljesebb szerepet vállalni ebben a folyamatban. Ám mivel híveit magával tudta vinni, a nyelvi és a kulturális értékek megváltoztatásával látványosabb szerepet kapott. Maga a városi elit az evangélikus egyház szerepét talán azért is értékelte ilyenképpen, mert éppen ennek az intézménynek sikerült végső soron a sokáig teljesen zárt etnikai közösséget megbontania, s külső hatásokra nyitottabbá tennie.

Mégis az evangélikus egyház vezetőinek sokszor ambivalens magatartásának ellenére is a közösség az egyházi gyakorlatban még a két világháború között is megtartotta kétnyelvűségét; s ez a közösség következetesen – éppen az egyháznak köszönhetően – ápolta az ősök származásának hagyományát is, s – paradox módon – éppen a gyorsan asszimilálódó nyíregyházi szlovákoknál őrződött meg legerősebben az etnikai és a földrajzi származás hagyománya, erősebben, mint a többi szlovák lakosságú mezővárosban vagy mezővárosi típusú településen.⁴⁴

A két világháború közötti időszakban, az 1920-as és 1930-as években a nyíregyházi evangélikus papi állások közül az egyiket még mindig szlovákul is tudó pap foglalhatta el, s az 1930-as évek második felében a húsvéti ünnepi szertarások nyelvi megoszlása még így alakult: Nagycsütörtökön esete 7 órakor szlovák nyelvű úrvacsora, utána ünnepi istentisztelet mindkét nyelven; Nagypénteken is a passió mindkét nyelven elhangzott.⁴⁵ Ez a nyelvi egyenrangúság azonban valójában már az egyházon belül is ekkor már csak látszólagos. Társadalmi elismeréshez és reprezentatív társadalmi szerephez ugyanis ekkor már itt is a magyar nyelv jut, s a város felsőbb rétegei, a presbiterek, a parasztrétegek fiatal és középgenerációi már a magyar nyelvű szertartásokon vesznek részt.⁴⁶

Hasonlóképpen e nyelvi folyamat részének tekinthetjük a helyi papság azon törekvését is, hogy magyarra fordítsa a szlovák evangélikusság klasszikus énekeskönyvét, a *Tranosciust*. Ezekben a fordításokban ismételten megmutatkozott az evangélikus értelmiség ambivalens magatartása. Ugyanis a Tranoscius fordításával a magyarosodást szerették volna elősegíteni, de ugyanakkor a cseh biblikus nyelvhez kötődő szlovák evangélikus kultúrát, pontosabban annak tartalmát is szerették volna átmenteni. De csak a tartalmát, annak nyelvi hordozója nélkül. Mindezt egyik kiadványuk előszavában meg is fogalmazták: „... magam is tapasztaltam, hogy az ide beillesztett énekek híveimnek féltve őrzött kincsét képezik, s hogy azok szép dallamaiknál fogva magyar énekkincsünk gazdagításához járulhatnak hozzá”.⁴⁷

A nyíregyházi evangélikus egyház nyelvi és kulturális hatása a közvetlen egyházi életen kívül a 19. század vége felé már egyre kevésbé érvényesült. Ehhez különböző objektív és szubjektív tényezőkön kívül hozzájárult a városi értelmiségi és hivatalnok gárda, valamint a parasztgazdák magatartásformája is. Természetesen nem azonos magatartásformákról van szó, hiszen a két réteg, amelynek tagjait egyes mezővárosokban (például Békéscsabán és Tótkomlóson) nemegyszer éppen az evangélikus egyház intézménye kapcsolt össze, Nyíregyházán többször szembekerült egymással. Az evangélikus értelmiség és az evangélikus gyülekezet egyes paraszti rétegei nyíltan először 1859-ben kerültek szembe egymással. Az okot a protestáns egyházakra vonatkozó, új egyházkerületi beosztást előíró császári pátens

szolgáltatta.⁴⁸ Maga a pátens, amely a magyar és a szlovák nemzeti mozgalom összeütközését is hozta, ellentét forrása lett a nyíregyházi evangélikus egyházon belül is. Ugyanis a pátent az egyházi hagyományok és az evangélikus kultúra további megőrzése érdekében a presbiterek és a gyülekezet egy része támogatta, míg az egyház világi vezetői, s hatásukra a papság is, egyházpolitikai és magyar nemzetpolitikai érdekekre hivatkozva elutasította. Végül is országosan is az utóbbi irányzat kerekedett felül, s ez Nyíregyházán a hagyományos kultúrához kötődő paraszti rétegek vereségét jelentette.⁴⁹ Ez az ellentét természetesen nem állandósult, bár a parasztagzdák kapcsolata a „városi templommal” a század vége felé, a tanyákra történt „kivonulás” után meglazult.⁵⁰

Annak okát, hogy a nyíregyházi evangélikus értelmiségnek – elsősorban lelkészeknek, tanítóknak – a közvetlen egyházi kapcsolatokon kívül nem alakult ki a paraszti rétegekkel intenzívebb kapcsolata, abban kell keresnünk, hogy Nyíregyházán nem működtek olyan papi személyiségek, mint Kiskőrösön Stefan Leška (Leska István) és Ludovít Blázy (Blázy Lajos), Szarvason Boczkó Dániel, Békéscsabán Haán Lajos (Ludovít Haán) és mások, akik nemcsak közösségük története felé fordultak érdeklődéssel, s azt fel is dolgozták, hanem figyelemmel kísérték a népi kultúra alakulását, megnyilvánulási formáit, s ápolásában és átalakításában valamilyen módon maguk is részt vettek.

A paraszti rétegek gyakran az ő irányításukkal váltak a szlovák nyelvhez kötött magas kultúra befogadóivá, illetve elsősorban e kapcsolatainak köszönhetően válhatott a dél-alföldi városokban a szlovák középparasztság és az iparosság (illetve annak egyes rétegei) a szlovák polgári kulturális intézmények megteremtőjévé. Nyíregyházán az értelmiség és a hivatalnokok magatartása miatt a paraszti rétegek passzív magatartásra „ítéltettek” akkor, amikor máshol a szlovák kultúra innovációjában legtöbbször éppen ez a réteg vállalt kezdeményező szerepet, s magában a folyamatban is aktívan részt vett. Nyíregyháza értelmisége, hivatalnok gárdája már az 1840-es évek után is vajmi keveset érzékelt a szlovák népi kultúrából. S bár ez a réteg a városlapító őseket sosem tagadta meg, s erről gyakran meg is nyilatkozott, azonban az ősek nyelvével, kultúrájával nem vállalt közösséget. A szlovák közösség kultúráját elsősorban az evangélikus egyházi kultúrával azonosította, s a szlovák közösséget még a 19. század vége felé is így jellemezte: „Vasárnap a távoli tanyákról is bejönnek a városban fenntartott szobáikba, hogy innen azután tisztességesen kiöltözve, hónuk alatt az egész vallásos és erkölcsi életüket irányzó s minden alkalomra szép énekeket és imádságokat tartalmazó ún. „*Tranoscius*” könyvvel vagy más imádságos- vagy énekeskönyvvel a templomba feljőjenek.”⁵¹ A város hivatalnokai és értelmisége már az 1840-es években nagyon tudatosan magyar nyelvű kommunikációra próbálta rávenni – vagy inkább rákényszeríteni – szélesebb szlovák környezetét. Az egykorú források szerint – legalábbis kezdetben – csekély sikerrel. A város egyik evangélikus tanítója az értelmiségnek ezt a viselkedését „magyaromániának” tartotta.⁵² Fényes Elek pedig a magyar nyelvűvé válás „túlzott buzgalmának” motivációját a „bon ton”-ban, a jó modor kívánalmában látta.⁵³

A város lassan, nem kevés ellentmondás közepette polgárosodó rétegei a magyar polgári intézményi rendszer kiépítői s a magyar kultúra befogódói s közvetítői lettek. A városi kulturális élet élére azután kizárólag ez a réteg került. E réteg kulturális magatartását vizsgálva joggal vetődik fel a kérdés, képviselői honnan jöttek, milyen rétegekből származtak? Az eddigi helytörténeti irodalom nem sokat foglalkozott e réteg genézisével. Csupán Hársfalvi Péternek tűnt fel, hogy valójában elsősorban nem külső bevándorlókból állt ez a réteg, hiszen az új hivatalnoki gárdának is kb. csak az

5%-a került át 1876-ban a régi megyei központból, Nagykállóból Nyíregyházára.⁵⁴ Ennek ellenére a város „öslakos” értelmisége a Nagykállóból Nyíregyházára átköltözött hivatalnokok szerepét a város szellemi miliője és a várossal szemben támasztott társadalmi elvárások szempontjából igen kedvezően ítélte meg. Véleménye szerint a beköltözött „... nagyszámú intelligens családok által egyrésztől nagy mértékben gyarapítva Nyíregyháza intellektuális és kulturális fejlődésének eszközeit, másrésztől, hogy itt, e minden ízében modernnek indult városban, képviselője legyen az ősi magyaros társadalmi érintkezésmódnak, felfogásnak és életmódnak.”⁵⁵ Mindezzel egyúttal érzékeltették a számukra követendő társadalmi magatartás-modellt is, azt a nemesi-dzsentróid-típusú életmódot, amit voltaképpen az országos és járási hivatali intézményekkel ellátott városok más magyarországi városok, így Kiskőrös hivatalnokai is követtek.⁵⁶ Úgy tűnik, hogy a városi értelmiség többsége az 1753-ban letelepedeti öslakosságból származott, s helyét a nyelvi és kulturális asszimiláció során nyerte el. Helyi származására utal, hogy a vezető szerepet játszó nyíregyházi értelmiség jelentős százaléka evangélikus volt. E réteg másik részét viszont részben a felföldi szlovák és magyar városokból 1876 után folyamatosan beköltöző értelmiség,⁵⁷ illetve a városban egyre növekvő magyar katolikusok és reformátusok adták.⁵⁸

A város polgárosodó elemeihez, illetve az általuk irányított kulturális és társadalmi intézmény-rendszerhez a város iparossága is csatlakozott.⁵⁹ Ezzel Nyíregyházán megbomlott az a kulturális érdekkapcsolat, amely az említett alföldi mezővárosokban éppen a szlovák kultúra megőrzéséért, megújításáért az iparosság, a kézművesség és a középparasztság között kialakult. E két réteg között szorosabb, önszerveződésre képes kulturális kommunikáció elsősorban Tótkomlóson és Békéscsabán bontakozott ki, főként a 19. század végén és a két világháború között.⁶⁰

Nyíregyházán az új, polgári intézményi rendszer kialakulásában a szlovák paraszti rétegek teljesen magukra maradtak, s a múlt század utolsó harmadától egyre inkább elszigetelődtek. Ehhez végső soron a tanyákra történő, egyre inkább állandósuló kivonulás is hozzájárult.⁶¹

Ebben a folyamatban nemcsak a paraszti rétegek távolodtak el a várostól, hanem a szlovák hagyományos kultúra is kiszorult ebből a keretből, s ehhez gyakran adminisztratív beavatkozások is hozzájárultak.⁶² E kultúra egyes elemei fokozatosan szorultak ki a település periferiájára és a tanyákra. S mivel ebben a városi környezetben a hagyományos paraszti kultúra számára a funkcionális terep nem volt biztosítva, a változás radikális volt. Ugyanis ez a kultúra a periférián már nem tudott igazán magához térni, s széthullása 1900 után a bokortanyákon is tovább folytatódott.

A nyíregyházi városi lakosság, főként az értelmiség a világháború után maga is felfigyel arra az egyre növekvő távolságra, amely a város és a bokortanyák között fennállt. A Nyíregyházán született Krúdy Gyula a parasztság és a város viszonyáról 1924-ben ezt írta: „A poros kabátos intelligencia jóformán semmi befolyással sincs a gazdálkodó népre ... A tanyai embernek inkább nem kell a várostól semmi, csak ne bolygassák őt megszokott életében.”⁶³ Ekkor már a paraszti családok többsége megszokta a tanyán él, városi házaikba – bár fokozatosan csökken az ilyen „kétlaki” családok száma – már csak a legöregebbek költöznek be.⁶⁴

A századforduló után tehát már végleg és teljesen felbomlott a 18. század derekán létrejött, városi önkormányzaton alapuló „communitas”, mely egy ideig a szlovák nyelvhez kapcsolódó közösségi jellegű kultúra számára is társadalmi teret adott. Hogy milyen valóságos és megrázó élmény volt ez a parasztság számára, igazolja az a több évtizeddel később született népi vers is, amely még az 1970-es években is jelzi az akkor kialakult szakadékot.⁶⁵ Krúdy idézett sorai a várostól elidegenedett

parasztgazdáról a valóságból táplálkoznak, amely azonban, úgy tűnik, ennél kissé összetettebb volt. Bár lényege valóban az eltávolodás volt, mégis tudjuk, hogy akadtak próbálkozások új kapcsolatteremtésre is. Mindkét részről, a tanya és a város felől is. A szlovák parasztság két, tanyákon lakó generációja is megpróbálkozik ezzel. Egyfelől az öregek, akik végül is néhány évre mégis visszakerülnek a városba, ahol – főként a férfiak – meg akarják ismerni az új intézményeket, az új szórakozási lehetőségeket, s látogatják a városi fürdőt, a kávéházakat. Az új társadalmi-társasági élettel azonban nem tudnak megbarátkozni. Főként azért nem, mert nincs a városban olyan intézmény, mely ezt a réteget igazán befogadná. Noha ilyen intézmények – például gazdakör – létrejönnek az 1920-as években, de arisztokratikus miliójuk, nem parasztság vezető gárdájuk, felülről történő alapításuk inkább további korlátokat emel a város és a tanya közé.⁶⁶ De megpróbálkozik a kapcsolatteremtéssel a tanyán rekedt fiatal generáció is. Két területen tesz erre kísérletet, s mindkettőben ott tükröződik a tanyán élő, azzal szorosán összenövő, de abból az életformából ugyanakkor el is kíváncsózó réteg ambivalens magatartása is. Így például egy századeleji forrás, amely többek között a tanyán zajló tírpiák lakodalmairól is szól, arról tudósít, hogy egyes családok – főként a fiatalok ösztönzésére – nem a tanyán, hanem a városi házukban tartják meg a lakodalmat. Azért, hogy ily módon megszabaduljanak azoktól a nemkívánatos vendégektől, akiket kint a tanyán íratlan szokás szerint meg kellene a lakodalomba hívniuk.⁶⁷ Ebben az esetben a várost tehát egyfajta „búvóhelynek”, menedéknek is tekintik, amely módot ad arra, hogy kilépjenek – ha csak időlegesen is – a néha terhesnek tűnő közösségi életformából. Az idézett példa nemcsak a közösségi magatartásváltozás szempontjából tanulságos számunkra, hanem azért is, mert azt is tükrözi, hogy miképpen teremti meg a város azokat a feltételeket, amelyek azután a hagyományos, demonstratív, s közösségi jellegükben legerősebbnek tűnő szokások változásának közvetlen okozói, kohéziós erejük gyengítői lesznek.

A tanyán élő fiatalok városi kapcsolatteremtésének másik csatornája a szórakozás volt. A tanyai hétvégi társas összejövetelek, bálók színhelyét is a városba kívánják helyezni. Ezek a próbálkozások azonban sikertelenek maradnak, mivel a parasztfiatalok önálló mozgásteret nem tudnak kialakítani, s szórakozási igényeiket legtöbbször úgy elégítik ki, hogy az iparos bálók, egyletek rendezvényeinek a látogatói lesznek, ahová végül is csak a módosabb parasztfiatalok jutnak el.⁶⁸

Utaltunk arra is, hogy a kapcsolat-újrafelvételre a másik fél, a város vezetői is lépéseket tesznek, mégpedig oly módon, hogy „ideológiai síkon” próbálják feltárni a régi közös gyökereket: a várost és a tanyát összekötő városalapító ősök emlékét. A városi polgárság hivatkozott a régi közösségi harmóniára, a városi lakosságot tiszteletadásra szólította fel a városalapító ősök tanyákon élő utódai iránt.⁶⁹ A közeledést a kulturális életben is próbálták megvalósítani. Arról, hogy az 1920-as, 1930-as évek ilyen jellegű próbálkozásai nem jártak eredménnyel, az evangélikus egyház által szervezett Luther Márton Kulturális Kör 1944-es munkaprogramja is tanúskodik. A munkatervezet ismételten próbálja feltárni a tanyai ifjúság eltávolodásának okát, s konkrét elképzelésekkel igyekszik olyan fórumot teremteni, amely a városi és tanyai fiatalok régen óhajtott kulturális kommunikációját lenne hivatva megteremteni. Az elképzelésekben a tanyán élő szlovák közösség tradicionális kultúrájáról és nyelvéről azonban már nem esik szó.⁷⁰

A városi-polgári intézmények, amelyekkel a tanyán lakók kapcsolatot tartottak fenn, sem formájukkal, sem tartalmukkal nem tudták a tanyákon kialakult szórakozási és kulturális formák funkcióját s közösségi szellemét pótolni. A városi társas élet és kulturális intézmények – például a színház, de még a „közösségi”-nek tűnő bálók is –

elsősorban az intézmény és az individuum közvetlen kapcsolatát teremtik meg, s közösségformáló, közösségi kommunikációteremtő erejük csak nagyon áttételesen jut érvényre.

Ez az új kulturális kapcsolatrendszer negatív irányú akkulturációs hatást váltott ki a tanyákon ekkor még funkcionáló közösségi szokásokban, kollektivitáson alapuló kapcsolatrendszerben.⁷¹

A Nyíregyházán élő szlovákság tradicionális kultúrájáról, illetve annak 18-19. századi állapotáról, bekövetkezett változásairól nagyon keveset tudunk. Ugyanis itt – Békéscsabától, Szarvastól, Tótkomlóstól eltérően – a helyi evangélikus papság és a tanítók nem kísérték figyelemmel ezt a kultúrát, nem írtak a szlovákok szokásairól, nyelvéről, kultúrájuk tartalmáról. Nyíregyháza esetében e területen nagyfokú „forrásnélküliséggel” állunk szemben.

A 19. század vége felé fellendülő helytörténetírás számol be – nagyrészt csupán marginális formában – a népi kultúra néhány megjelenési formájáról. A századfordulón megjelent Szabolcs megyei monográfia szerint a század végén a nyíregyházi szlovákok még járnak a fonóba, „hántókára” (kukoricafosztásra), még járnak a betlehemesek, és igen gazdagok az ősök tünő lakodalmi szokások⁷² Simkó Gyula viszont 1909-ben a nyíregyházi bokortanyák településrendszerével foglalkozó munkájában már a szlovák nyelvhez kapcsolódó kultúra egyes elemeinek a teljes elhalásáról ír.⁷³ A nyíregyházi szlovákok – pontosabban a parasztrétegek – kultúráját, illetve annak egyházi és népi rendszerét Márkus Mihály monográfiája (1943) mutatja be a maga lehetséges teljességében.⁷⁴ A szerző a századforduló tájától az 1930-as évek végéig kísérte figyelemmel a kultúra változását, s a kettős nyelvűvé válás folyamatát. Munkája részben cáfolja Simkó megállapítását a nyíregyházi szlovák kultúra századforduló körüli elhalásáról, mint ahogy ezt cáfolják az 1970-es évek még sok szlovák népdalt felszínre hozó helyi gyűjtései, amelyek egy látszólag nyelvileg és kulturálisan is teljesen asszimilálódott környezetből az anyanyelvi népi kultúra több értékét mutatták fel.⁷⁵ Simkó megállapítását azonban mégsem szabad figyelmen kívül hagyni. Úgy gondolom, annyiban van információértéke a századforduló körüli időszakból, hogy a nyíregyházi gazdagabb paraszti rétegek a külvilág felé irányuló szokásaikban társadalmi presztízből ekkor már valóban magyar nyelvűségüket, a magyar kultúra asszimilálását igyekeztek demonstrálni.⁷⁶

Az említett folyamatok és példák azt mutatják, hogy Nyíregyházán a hagyományos szlovák kultúra változásának majd felbomlásának több fázisát különböztetjük meg: az eredeti állapotot, amelyben a népi kultúra egyenrangú funkcióját tétélezhetjük fel városban és a tanyákon egyaránt, felváltotta egy másik, ahol a századforduló táján a népi kultúra gyakorlásának, létezésének fő terepe a tanyák, a bokortanyák világa lett. Ám e kultúra elhalása, átváltozása még itt is jóval gyorsabb ütemű volt, mint a többi szlovák lakosságú mezőváros periferiáin: a volt szőlőkben kialakult településeken, a tanyákon, illetve később éppen az egyes tanyákból keletkezett falvakban.⁷⁷

A nyíregyházi szlovák kultúrát ért negatív irányú változás, a teljes elértéktelenedés „sajátos jellege” éppen abban van, hogy Nyíregyházával szemben Békéscsabán, Kiskőrösön, Szarvason, Tótkomlóson a tradicionális kultúra nem tűnik el a település centrumából, bár a tanyákhoz viszonyítva itt is erősebb az akkulturálódás tendenciája. A szlovák népi kultúra főként Békéscsabán és Tótkomlóson a centrumban is megőrzi bizonyos társadalmi szerepformáit, de látens formában még Szarvason és Kiskőrösön is tovább él.

Abban, hogy Nyíregyházán gyors ütemben bomlott fel a hagyományos szlovák kultúra, az objektív feltételeken kívül (társadalmi és kulturális értékrendváltás, a

magyar nyelv mint a helyes és megkövetelt társadalmi magatartás egyik alapvető kritériuma stb.) szubjektív tényezők, a szlovák közösség magatartása és kulturális reakciói is közrejátszottak.

A közösség magatartását, illetve tudati változásait két vonatkozásban vizsgáltam: az egyik a tirpák népnév tartalmának tudati visszatükröződése volt, a másik – ezzel összefüggésben – pedig az, hogy e tudati magatartásforma, tehát az etnikum vállalása miként tükröződik a statisztikai-anyanyelvi adatokban.

A magyarországi szlovákoknál külön népnevet (csoportnevet) csupán a nyíregyházi szlovákság kapott. Napjainkban a tirpák népnevet valamennyi nyíregyházi lakosra vonatkoztatják. A mi szempontunkból természetesen nem a napjainkba nyúló tartalomváltozás okainak a felderítése, hanem annak az időhatárnak a megállapítása lenne a feladat, hogy a tirpák népnév meddig volt a szlovák etnikai-tudati tartalom hordozója, s mikor oldódon fel, nyílt meg az a közösség, amely még a század vége felé történeti visszatekintésben ilyen jellemzést kapott: „A magyarosodás és a magyarul tudás azelőtt lassan terjedt a tótok közt. Okai ennek, hogy majdnem egy időben és nagy tömegben települtek le egy helyre, Nyíregyházára, hogy nemcsak nyelvük, de a vármegyében lakó magyarságétól különböző hitük is (ág. hitv. evangélikus) nehezítette az asszimilálódást, a rokonsággötést, a beházasodást, hogy a vármegye magyarsága ezt nem is kereste, ők meg elegen voltak maguk is maguknak.”⁷⁸

A tirpák szó tartalmi változásainak vizsgálatához nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. Az, hogy a nyíregyházi szlovák közösség a tirpákot a szlováksággal, a mássággal azonosította, s e népnév által saját közösségét identifika, egy nyíregyházi szlovák 1924-ben megfogalmazott gondolataiból is visszatükröződik, még ha a közölteket ekkor már nem általánosan tudatosított jelenségnek tekintjük is: „Nagyon sokon mentem én keresztül, míg megházasodtam, mert nálunk tirpákoknál mások a szokások, mint a magyaroknál.”⁷⁹

Úgy vélem, hogy ezt a folyamatot, amelyben a tirpák identitás fokozatosan elveszíti az etnikai, tehát a szlováksághoz kötődő jellegét, azt jelen kutatással, az idősebb és a középgeneráció magatartás és tudati vizsgálatával talán jobban meg lehetne még közelíteni. Mindenekelőtt önértékelési és önismereti adatok révén. Ugyanis az 1920-as évek derekán még nagyon határozottan és tudatosan megfogalmazott tirpák tudatot népszámlálási adatok – amint erre már utaltunk – nem erősítik meg.⁸⁰

Nyíregyházán a múlt század utolsó harmadában igen kedvezőtlenül alakult a szlovák anyanyelvű lakosság számaránya. 1880 és 1900 között, tehát húsz év alatt a szlovákok száma 38,2%-ról 2,8%-ra csökkent. Ez a radikális csökkenés azután következett be, hogy a város megyeszékhellyé vált, s amikor egykorú források a város kétnyelvűvé válásának felerősödését jelzik.⁸¹ E két tényező azonban önmagában még nem indokolja a szlovák lakosság ilyen nagymérvű csökkenését. Nagyobb szerepet játszott ebben az a körülmény, hogy 1880 és 1910 között alaposan megváltozott a város nyelvi-nemzetiségi és felekezeti struktúrája is.

Nyíregyháza környéke a szlovák etnikum számára nem biztosított etnikai utánpótlást. A város gyors fejlődése a 19. század közepe táján már határozottan érzékelhető nagyfokú nyelvi és kulturális asszimilációt igen erősen felgyorsította. A város ugyanis a népesség számarányának emelkedésével a leggyorsabban növekvő magyarországi települések közé tartozott: 1787–1869 között népessége 181,6%-kal növekedett, 1869–1910 között pedig 74,4%-kal.⁸²

Igaz, Nyíregyházán az első fázisban bekövetkezett népességnövekedésnél (1787–1869) csak csekély mértékben változott meg a nemzetiségi és a felekezeti struktúra,

azonban már ez az állandó mozgásban lévő szakasz sem kedvezett a hagyományos kultúrát őrző, erős kohézióval rendelkező közösség megmaradásának. Hogy a lakosság számának ugrásszerű megnövekedése hogyan változtatta meg a város hagyományos – a nemzetiségi kultúrát is őrző – struktúráját, azt végül is számomra legmarkánsabban a város felekezeti összetételének megváltozása mutatta meg. 1850 és 1910 között ugyanis az evangélikus lakosság, amely Nyíregyházán elsősorban szlovák származású volt, egyenletes növekedése mellett (1850: 10 179; 1910: 15 859) a katolikusok száma a városban hatszorosára, a görögkatolikusoké négy és félszeresére, a reformátusoké kb. tízszeresére, míg a zsidó lakosságé 60-65-szörösére emelkedett.⁸³ A betelepülők nagyobb része a környező településekről érkezett. Az evangélikus lakosság végül a többi felekezet mellett 1910 táján már jelentőskisebbségbe került, míg az evangélikusok száma 15 859, addig a többi felekezeté együttesen 22 339 volt.

Gyökeresen megváltozott tehát a város felekezeti struktúrája, s ez a változás mindenütt a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához kapcsolódó értékrend felértékelődését hozta magával. S ez nemcsak a városon belül érvényesült, hanem természetesen kihatott a város környékének társadalmi, nyelvi és kulturális értékrendjére is. A nyíregyházi bokortanyákon végső soron azért bomlott fel gyorsabban a hagyományos kultúra, mint a többi szlovák lakosságú mezőváros tanyavilágában, mert a várostól semmilyen kulturális erősítést nem kapott.

Jegyzetek

- 1 A szlovákok által a 18. az első felében létrehozott mezővárosok vagy mezővárosi típusú települések közé soroljuk: Békéscsabát, Mezöberényt, Kisköröst, Szarvast és Tótkomlóst. A Nyíregyházán végbement társadalmi folyamatokat, kulturális változásokat többször összevetjük a fenti öt település fejlődésével.
- 2 Cservernyak László: *Az újjátelepüléstől 1848-ig*. In: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza, 1987. 79-92
- 3 A hódmezővásárhelyi szlovákokról: *Csongrád vármegye. Vármegyei szociográfiák*. É. n. 43. és 137. A Miskolcra letelepedett szlovák iparosokról többek közön Sziklay László: *Az ifjú Hviezdoslav*. Budapest 1965.
- 4 Beluszky Pál: *Nyíregyháza vonzáskörzete*. Földrajzi Tanulmányok. 13. 1974. 29.
- 5 Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII-XIX. században*. Budapest, 1982. 13.
- 6 Hársfalvi Péter: *Nemesek és parasztok Nyíregyháza társadalmában. (1753-1848)*, Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. III 1960. 137.
- 7 Bácskai Vera–Nagy Lajos: *Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon*. Ethnographia.. 1978. 2. 217-230, valamint Bácskay Vera: *Városok és városi társadalom a XIX. század elején*. Budapest, 1988. 203, 211, 214. Az is közölt, Nyíregyházára vonatkozó adatok azt mutatják, hogy Nyíregyháza Hársfalvinál bemutatott kedvező fejlődését relatíve kell értelmeznünk, hiszen fejlődése más városokkal történő összehasonlítás során mennyiségileg és minőségileg (pl. ha csak a kézművesek számát és összetételét nézzük) messze elmaradt a magyarországi városfejlődés lehetőségeitől is.
- 8 A magyarországi városok ellentmondásos fejlődéséről vö. Gyimesi Sándor *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975.; Konrád György–Szelényi Iván: *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai*, Valóság, 1971. 12. 19-35.
- 9 *Pallas Lexion*. XIII. 299.
- 10 *Új Magyar Lexikon*. V. (Nyíregyháza címszó).
- 11 A gazdasági fejlődésben – főként a mezőgazdaságban – az országos szinttől a lemaradás már a 1880-ban is megmutatkozik. Vö. Lukács Ödön: *Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története*. Nyíregyházi, 1886. 348.
- 12 E kérdés tárgyalásához – más aspektusból – még a tanulmány befejező részében visszatérek. Néhány összehasonlító adatra már itt is utalnék. Nyíregyháza és Hódmezővásárhely növekedése:

	Nyíregyháza	Hódmezővásárhely
1850	14 405	33 090
	21,4%	28,44%
1857	17 487	42 501

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 1.sz.

	25,21%	15,65%
1869	21 896	49 153
	10,07%	6,65%
1880	24 102	52 494
	12,08%	5,82%
1890	27 014	55 475
	17,99%	9,64%
1900	31 875	60 824

A magyarországi városok lakosságának növekedése összesen százalékban: 1850–1857: 13,31%; 1857–1869: 11,97%; 1869–1880: 6,67%; 1880–1890: 10,81%. Az adatokat vö. *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest, 1912.

- 13 Amíg pl. 1912-ben 26184 ha-on Nyíregyháza, Békéscsaba pedig 1870-ben (természetesen beleérve a tanyákat is) 60 585 ha-on, s még 1965-ben is 31 384 ha-on terült el, addig pl. Sopron (1912) 13 349 ha-on, Pozsony csupán 7541 ha-on. A magyar városok, i. m., valamint *Magyar városok*, 1966.
- 14 Dedinszky Gyula: *A kiskőrösi jobbágyság végrendeletei az 1782-1811 években*. Kézirat. Kiskőrös. Városi könyvtár.; Németh Zoltán: *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759-1792*. Nyíregyháza, 1987.
- 15 A tótkomlói és a békéscsabai tanyákról vö. Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. é. n. Budapest.
- 16 Erdei: i. m., valamint uő. *Futóhomok*, Budapest, é. n.
- 17 Erdei: i. m., valamint uő. *Magyar város*, Budapest, é. n.
- 18 Kulcsár Kálmán: *Utószó a Magyar városhoz*; Erdei Ferenc: *Magyar város*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1974. 249-255.
- 19 Az őslakó szlovák rétegekből egyedül továbbra is a városban maradó ún. taligások játszottak aktív szerepet a város társadalmi életében. Márkus Mihály: *A bokortanyák népe*. Budapest, 1943. 7.
- 20 Állításommal szemben a 19. az végi helytörténeti és a 20. századi településföldrajzi irodalom is Nyíregyháza földrajzi fekvését s ebből adódó kereskedelmi kapcsolatait kedvezőnek ítéli.
- 21 Divičartová, Anna: *Kontaktové zóny slovenského obyvateľstva s mestským prostredím*. Slovenský národopis. 1987. 2-3. 443-456.
- 22 Pallas Lexicon XIII. 299.; Révai Nagy Lexikon XIV. 600.
- 23 Borovszky: *Szabolcs vármegye*. Ez a fokozatosan – túlzottan egyoldalú profillal (főként adminisztratív intézményhálózat jött létre) – kiépített intézményrendszer a 19. az utolsó harmadában, gyakran negatív hatásokat kifejtve, teljesen eluralkodott a városon.
- 24 Vietorisz József: *A nyíregyházi kaszinó története*. Nyíregyháza, 1896.
- 25 Bama János: *Nyíregyháza színészete, irodalma és sajtója*. Klny. 1931.
- 26 Szabó József: *Nyíregyháza küzdelme az óvodáért a reformkorban*. Művelődéstörténeti tanulmányok Szabolcs-Szatmár megye és Nyíregyháza történetéhez. Nyíregyháza 1985. 124.
- 27 Hársfalvy: i. m. 101.
- 28 Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*, Pest-Buda, 1851.; Borovszky: i. m.
- 29 Fényes: i. m. II. 153. adatai szerint Nyíregyházán az ötvenes évek elején már öt tiszta magyar nyelvű elemi iskola működött.
- 30 Nagy Ferenc: *A művelődés intézményei Mezőberényben*. In: *Mezőberény története*. 2 1973.; Mokry Sámuel: *A békéscsabai gimnázium első évtizedei (1885-1897)*. Békéscsaba, 1980.
- 31 A mezőberényi és a szarvasi egyház nyelvhasználatáról az egyháznaplók alapján, a békéscsabai egyház nyelvi magatartását az egyházi levéltári anyag alapján dolgoztam fel. Tótkomlós evangélikus egyházának nyelvi gyakorlatát az utóbbi több mint három évtizedben személyesen volt alkalmam megfigyelni.
- 32 Németh Z.: i. m.
- 33 Palov József: *Képek Szarvas múltjából*. Szarvas-Szeged. 1972. 56. In: *Tanulmányok Békéscsaba történetéből*. Békéscsaba, 1970.
- 34 Szabó József: *Az 1836. évi nyíregyházi evangélikus iskolaszabályzat*. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XIX. századi történetéből*. Budapest, 1980. A szerző pozitívan értékeli az intézmény szlovák nyelvi szerepét.
- 35 Szabó J.: i. m. 22.
- 36 Gyivicsán Anna: *0 slovenských učebniciach vydaných v Budínskej univerzitetnej tlačiarne*. In: *Typographia universitatis Hungaricae Budae*, Budapest, 1983. 437–442
- 37 Szohor Pál: *Az iskola alapításának története*. In: *Nyíregyházi öregdiákok Emlékkönyve. 1861–1936*. Nyíregyháza, 1936. 78.
- 38 Borovszky S.: i. m. 120.

- 39 Borovszky S.: i. m. szerint (181.) kb. 1870-ben szűnt meg a szlovák nyelvű oktatás az elemi iskolákban is. Ez az állítás nem fedi a valóságot, mivel még 1880 után is jelennek meg - igaz cseh biblikus nyelven - vallásoktatási tankönyvek a nyíregyházi elemi iskolák számára.
- 40 A tiszai evangélikus egyházkerülethez tartozott a hat szabad királyi város, a 13 szepességi város, a gömöri, tátraaljai, a kishonti, a sáros-zempléni, a hegyaljai és a kárpátaljai esperesség. Vö. Szabó J.: i. m. (1980) 131.
- 41 (Reuss, Samuel): *Emlékirat mellyel a tiszai ág. hitv. egyházkerület számos papjai és tanítói ... az 1845. aug. 15. ... Pesten tartott egyetemes gyűlés elé terjesztettek.* Pest 1846.
- 42 Borovszky S.: i. m. 114.
- 43 Uo. 181.
- 44 Borovszky S.: i. m. 118.; Krúdy Gyula: *Magyar tájak.* Budapest, 1959. 28.; Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren.* Budapest, 1972. 191.
- 45 Nyíregyházi Evangélikusok Lapja. 1937. ápr. 1.
- 46 Evanjelik c. újság. 1864.
- 47 *Toldalék a nyíregyházi evangélikus gyülekezet számára. Előszó.* Nyíregyháza, 1932.
- 48 A szlovák történészek az 1859-es protestáns pátensről: *Slovensko. Dejiny.* Bratislava, 1971. 515–516.
- 49 A nyíregyházi helytörténeti irodalom nem foglalkozik mélyebben a nyíregyházi lakosság eltérő „pátens-magatartásával”.
- 50 Márkus M.: i. m.
- 51 Borovszky S.: i. m.
- 52 Uo. 114.
- 53 Fényes E.: i. m. 153.
- 54 Hársfalvy P.: i. m. (1982) 125-126. Vö. 40.
- 55 Borovszky S.: i. m. 81-82.
- 56 Erdész Sándor: *Nyírség.* Budapest, 1974. 10-11.
- 57 Ilyen, a 19. században Nyíregyházára költözött család volt Benczur Gyula festő – eredetileg Árvából származó – családja is.
- 58 Az adatokat a tanulmány befejező részében bemutatjuk.
- 59 A nyíregyházi szlovák származású kézműves és iparos rétegek társadalmi integrációját az 1884-ben létesült Ipartestület, majd a 1920-as évektől megjelenő Nyíregyházi Iparosok Lapja is elősegítette.
- 60 A tótkomlói Ipartestület működéséről Siráczy, Ján: *Dlhé hľadanie domova,* Bratislava, 1985. 173-211. A békéscsabai szlovák iparosok kulturális tevékenységéről Szekerka János tájékoztatott. Szekerka a békéscsabai szlovák kulturális élet egyik legaktívabb tagja volt a két világháború között.
- 61 Simkó Gyula: *Nyíregyháza és tanyáinak települése.* Kolozsvár, 1909.; Márkus M.: i. m.
- 62 Geduly Henrik: *Nyíregyháza az ezredik évben.* Nyíregyháza, 1896. 277.
- 63 Krúdy Gyula: *Nyíri emlék.* In: *Nyíregyháza az örökvaltság századik évében.* Nyíregyháza, 1924. 12.
- 64 Simkó Gy.: i. m. 71.
- 65 ...Žije národ Nyíregyházán: / Ni várošu, de kint tanyán / Rospráva von olyan nyelven, / Ešte taki sehol sincsen...
- 66 Dr. Vietorisz József: *A nyíregyházi Gazdakörről,* 1928.
- 67 Simkó Gy.: i. m. 71-72
- 68 Erdész S.: i. m. 1974.
- 69 Dr. Vietorisz J.: i. m.
- 70 *Krisztus a tanyán.* Nyíregyháza, 1944.
- 71 Divičanová, A.: i. m.
- 72 Borovszky S.: i. m. 181.
- 73 Simkó Gy.: i. m. 72.
- 74 Márkus M.: i. m. A szerző könyve bevezetőjében is utal a már működő kétnyelvű kulturális rendszerre.
- 75 Dancs Lajos – Németh Zoltán: *Orie šuhaj...* (Tirpák-szlovák népdalok), Hudobný archív. 1983. Martin
- 76 Borovszky S.: i. m. 181.
- 77 A békéscsabai tanyák hagyományos kultúra-konzerváló erejéről Dedinszky Gyula: *Život slovenských sedliakov na čabianskych sálašoch.* In: *Národopis Slovákov v Maďarsku.* Budapest, 1975. 117-134.
- 78 Borovszky S.: i. m.
- 79 Fekesházy József: *Hogyan házasodik a tirpák?* Ethnographia. 1924. I. 169-171.; Krúdy Gy.: i. m. (1924) 19.; Márkus M.: i. m. 61.
- 80 Statisztikai Szemle 1924. 214.
- 81 *A magyar városok statisztikai évkönyve* i. m.
- 82 Uo.
- 83 Takács Péter. *A polgárosulás útján 1848-1918.* In: *Nyíregyháza története.* Nyíregyháza. 1987. 132.

ANNA GYIVICSÁN

Changes in the Slovakian culture in an urban environment: the case of Nyíregyháza

The study is primarily aimed at describing the process of value shifts in the vernacular culture has changed over time within the town-founding Slovakian minority in Nyíregyháza (the seat of Szabolcs-Szatmár County) since the town was founded in 1753, to the present.

By a complex investigation of the town's economic, public administrative, political and cultural institutions, the author tries to answer the question of how and why radical ethnic changes take place in this town at an accelerated rate. The study of this process casts a new light upon the history of Nyíregyháza. It may also be very instructive for cultural studies of ethnic communities living in urban or urban-type modern environments. Finally, it may be useful in developing new strategies that reflect the culture of nationalities as a new value category in a rapidly changing social environment.

* A tanulmány a szerzőnek *A nyelv, a kultúra és a közösség kapcsolatrendszere. (Etnokulturális változások a magyarországi nyelvszigeteken.)* címmel 1989-ben megvédett kandidátusi disszertációjának részlete.